

***СІМЕЙНА ПЕДАГОГІКА В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ
РОСІЙСЬКИХ УЧЕНИХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ***

Теорія і практика сімейного виховання розвивалась протягом багатьох століть, і в кожному історичний період мала свої особливості, обумовлені соціально-економічним, політичним курсом країни, а також рівнем розвитку освіти, науки, культури. Особливо теоретичні основи сімейного виховання стали об'єктом дослідження педагогічних наук в Україні у другій половині ХІХ століття і мали прямі зв'язки з розвитком цих процесів у Росії.

Метою публікації є з'ясувати характерні особливості становлення сімейної педагогіки наприкінці ХІХ – початку ХХ століття в Росії.

Питання виховання дітей у сім'ї в цей період виокремлюються із загальнопедагогічних підходів, водночас починають теоретично обґрунтовуватися положення про виховання дітей дошкільного віку. Таким чином, наука про сімейне виховання на початковому етапі свого становлення звернулася до праць, у яких йшлося про виховання дошкільнят – домашнє виховання. Саме друга половина ХІХ століття характеризувалася появою наукових праць, присвячених аналізу загальних питань історії сім'ї та особливостей виховання дітей у російській сім'ї початку ХХ століття (П.Каптерєв, О.Водовозова, О.Конрадї, В.Паворїнська, М.Цєбрикова). У центрі уваги дослідників були проблеми, що спричинювали труднощі взаємодії батьків і дітей. Значну увагу О.Острогорський, П.Лєсгафт у своїх працях приділяли обґрунтуванню теоретичних положень сімейних стосунків та їх впливів на виховання дітей.

Досить глибоко та ґрунтовно в російській педагогіці теоретично обґрунтовано й висвітлено позиції щодо основ сімейного виховання (В.Бєхтерєв, П.Блонський, П.Каптерєв, М.Карінцев, М.Манасєїна, Є.Покровський, М. Румянцев, І.Сікорський, К.Ушинський, І.Фєсенко).

Помітне місце в працях російських учених (П.Каптерев, В.Паворінська) було відведено питанням окремих напрямів виховання (естетичного, трудового), а також визначенню засобів виховання дітей у сім'ї: колискова пісня (М.Румянцев); іграшки, гра, розваги (П.Каптерев, Є.Покровський); рідне слово, рідна мова (К.Ушинський, О.Тіхєєва); як окремий засіб виховання розглядалися фольклорні твори, насамперед казка (О. Калмикова).

На початку ХХ століття російські вчені звертаються до проблем поєднання і співвідношення форм виховання дітей у сім'ї та школі (П.Каптерев, О.Острогорський). Подальшого теоретичного обґрунтування і практичної реалізації набула сімейна педагогіка на Всеросійському з'їзді з питань виховання дітей у сім'ї. Ініціатором, організатором і основним доповідачем був П.Каптерев. Безумовно, що сімейна педагогіка в Росії цього періоду формувалася на основі праць вітчизняних і зарубіжних учених, які досліджували теоретичні положення та практику виховання дітей дошкільного віку в сім'ї.

Характерною ознакою для подальшого розвитку основ сімейної педагогіки кінця ХІХ – початку ХХ століття було те, що саме в цей період набули нового звучання форми шкільного, суспільного і сімейного виховання, а отже, здійснювався пошук шляхів їх поєднання, виокремлення особливостей і обґрунтування нових підходів до виховання дітей у сім'ї, на який величезний вплив мали соціально-політичні, економічні, демографічні зміни в країні. Крім того, інтенсивно розвивалися дошкільні заклади – дитячі ясла та садки. Все це висувало нові вимоги як до сім'ї, так і до суспільних державних закладів у справі виховання дітей та молоді. Активно поширювалися форми просвітницької роботи серед батьків. Нового звучання і значення набувають проведення батьківських зборів; робота батьківських комітетів, а також громадські об'єднання батьків. Активно ці питання обговорюються на сторінках періодичних видань.

Така робота була спрямована на подолання протиріч між традиційними (історично існуючими) формами виховання дітей у сім'ї і новими формами

виховання дітей у школі, дошкільних навчальних закладах і громадських організаціях, об'єднаннях дітей та молоді. Аналіз наукових праць цього періоду з історії розвитку й становлення сімейної педагогіки є свідченням того, що виховання в школах, ліцеях, гімназіях, дошкільних закладах не може бути обмежено тільки організацією навчально-виховного процесу в ньому, адже навчання не є провідною формою і не може повністю розв'язати виховні завдання. Тому ці та інші питання повинні бути спрямовані на спільні дії сім'ї, школи, дошкільних навчальних закладів та громадськості, на розв'язання виховних завдань.

У працях російських учених цього періоду висвітлюються актуальні питання сімейної педагогіки; з'ясовується, коли, за яких суспільних обставин і науково-педагогічних умов сімейна педагогіка виокремилась в окремий напрям історико-педагогічного дослідження; визначаються шляхи, форми, засоби і методи виховання дітей у сім'ї. Значне місце в наукових розвідках відведено питанням конкретних засобів і прийомів реалізації завдань виховання дітей та молоді в тогочасних умовах, окреслено шляхи та перспективи їх розв'язання.

Дослідження російських учених були присвячені як суто теоретичному обґрунтуванню окремих положень виховання дітей у сім'ї (К.Ушинський "Праця в її психічному і виховному значенні"), а також носили суто практичний характер (В.Поворінська "Привчання дівчаток до домашнього господарства"). Помітною особливістю цих праць було й те, що, звертаючись до однієї і тієї самої проблеми сімейного виховання (визначення мети виховання дітей у сім'ї, розвиток певних особистісних якостей, моральне виховання, формування волі тощо), вчені пропонували різні шляхи, форми, методи, засоби їх реалізації, висловлювали деякі суперечливі думки, аргументи, свої підходи до системи сімейного виховання.

Наприкінці XIX – початку XX століття до проблем виховання дітей у сім'ї звертаються педагоги, психологи, медики. Показовою в цьому напрямі, зокрема у визначенні теоретичних положень сімейної педагогіки є

психолого-педагогічна праця доктора медицини М.Манасеїної “Основи виховання”. У своєму дослідженні авторка розкриває суть історії сімейної педагогіки, визначає роль, можливості, мету і завдання сім’ї щодо розвитку і виховання у дітей різних почуттів та їх значення в морально-вольовому становленні особистості, зосереджує увагу на важливій складовій виховання дітей у сім’ї – розвитку психіки [5].

До проблем психології в сімейній педагогіці звертається також і В.Бехтерев. Висвітлюючи питання виховання на ранніх етапах життя (початкового виховання), він акцентує увагу вихователів на необхідності знання основ психології з подальшим їх використанням у практичній діяльності [1].

Відомі російські вчені, діячі народної освіти у своїх психолого-педагогічних працях обґрунтували теоретичні положення виховання дітей у сім’ї, які відповідали умовам народногосподарського, суспільного та політичного життя Росії. Ці праці були спрямовані на розв’язання питань, що практично постали перед російською сім’єю в цей історичний період і таки дали відповідь на питання як поєднати різні форми виховання, щоб досягти мети як сім’ї, так і країни в цілому, щодо виховання дітей і молоді.

Аналіз наукових робіт дає змогу стверджувати, що сімейна педагогіка в дослідженні російських учених була у постійному пошуку раціональних шляхів розв’язання виховних завдань у сім’ї, які відповідали розвитку науки, культури, освіти того часу.

Значну роль у систематизації теоретичних положень, визначенні місця сімейної педагогіки у подальшому розвитку російської педагогічної науки відіграв Загальноросійський з’їзд, присвячений проблемам сімейного виховання (30 грудня 1912 р. – 6 січня 1913 р.), на відкритті якого з промовою виступив П. Каптерев, чітко поставивши питання: “...що необхідно робити – зміцнювати й удосконалювати сімейне виховання, яке є на цей час, або замінити його новим, суспільним?”. П.Каптерев дав розгорнуту характеристику впливу суспільних процесів на систему сімейного

виховання (класові зміни в суспільстві, поява робітників, їх напружена праця, відсутність батька і матері), яка приводить до того, що діти залишаються без догляду, і вони (батьки) “безперервно звертаються до суспільства з проханням надати допомогу у вихованні дітей“. Така ж ситуація виникає і в дітей селян, коли вони зайняті з ранку до вечора на сільськогосподарській праці [3].

Звертає увагу П.Каптерев на те, що батьки й забезпечених дітей не завжди володіють “педагогічним умінням” та “педагогічною підготовкою” до виховання дітей у сім’ї. Загалом же діти прагнуть до більш широкого спілкування з однолітками. Тому, на думку вченого, і з’явилися у Росії в цей період різні громадські організації, об’єднання, які прийшли “... на допомогу сім’ї у вихованні дітей: сімейні союзи, гуртки з дошкільного виховання, виховні будинки, ясла, дитячі садки, приюти” [3]. Появу таких об’єднань і закладів П. Каптерев пов’язує з рівнем розвитку культури в країні і наголошує, що “... чим культурніша країна, тим багаточисленнішими і різними є дитячі громадські об’єднання“ [3].

Така тенденція, на переконання педагога, підсилює позицію соціалізації сімейного виховання, проникає в життя кожної сім’ї, наповнює життя сім’ї новим звучанням.

Продовжуючи аналіз, роздуми над питанням, “... а що буде якщо сімейне виховання повністю замінити громадським?”, – П.Каптерев визначає “... два, досить суттєві недоліки у вихованні дітей за таких умов: по-перше, такий підхід нанесе шкоду для розвитку дитячої індивідуальності, а по-друге, – стверджує вчений, – ... тільки сім’я може внести у виховання елемент надзвичайної важливості – любов, розкриття і виховання дитячого серця” [3].

У своїй промові П.Каптерев дав розгорнуту характеристику особливостей громадського і з’ясував переваги та специфіку сімейного виховання. Звертаючись до геніальних праць відомого швейцарського педагога Й.Песталоцці, називаючи його “безсмертним співаком сімейного життя і сімейного виховання”, доповідач віддає належне його теоретичним

положенням та підходам у питаннях виховання дітей у сім'ї. П.Каптерєв також зауважив, що “на практиці сімейному вихованню притаманно багато недоліків” [3]. Він визначив один із шляхів подолання чи можливого поетапного усунення цих недоліків – “серйозною розробкою питань сімейного виховання” педагогікою, яка “...безумовно багато займалася шкільною освітою, ніж сімейним вихованням” [3]. Уперше в цій промові П.Каптерєв визначив сімейну педагогіку, як “маловідкриту область наукової педагогіки” [3], навів приклад, що з окремих дисциплін (латинської) існувало на той час багато підручників, а з методик сімейного виховання – обмаль.

Підсумовуючи, П.Каптерєв наголосив, що “замінення повністю сімейного виховання суспільним просто неможливо і небажано” [3]. У сімейного виховання є основи для відпрацювання своєї педагогічної системи та переваги, які неможливо замінити найбільш досконалим суспільним вихованням. І ... взагалі, прагнення схоронити сім'ю і сімейне виховання просто недоречно. З іншого боку, “було б просто не розумно сім'ї відвернутися від суспільства і вести виховання своїх нових членів виключно за свій рахунок, тільки своїми силами, без допомоги існуючих громадських організацій”. П.Каптерєв звернув увагу учасників з'їзду на те, що “можуть з'явитися і нові громадські організації” і їх діяльність необхідно враховувати у подальшій роботі.

З'їзд поставив за мету – розв'язання завдання “як, в якому вигляді і формі вибудувати самостійну систему сімейного виховання і як поєднати її з громадськими організаціями та складовим, наскільки її соціалізувати”.

П.Каптерєв виступив з доповіддю “Завдання сімейного виховання” в якій довів, що “завдання сімейного виховання, всіх виховних періодів” виходять із загальних питань виховання людини і спрямовуються на:

- 1) всебічний гармонійний розвиток особистості; 2) виховання людини як члена суспільства в середовищі товаришів і однолітків, дитячих об'єднань, товариств, союзів і гуртків; 3) виховання людини у зв'язку з навколишньою природою, серед природи, за допомогою природи; 4) виховання людини у

зв'язку з першоджерелом світового життя – з Божеством як частинки вселенського буття” [4].

Отже, виходячи з загальних завдань виховання підростаючого покоління, П.Бехтерев доводив, що ці “завдання необхідно мати на увазі і при сімейному вихованні”, адже в іншому випадку “...розвиток особистості буде неправильним” [4]. У цій же доповіді вчений окреслив шляхи реалізації завдань сімейного виховання в “перший виховний вік” з урахуванням вікових особливостей дитини.

Таким чином, у своїй доповіді П.Каптерев акцентував увагу на тому, що завдання сімейного виховання є загальнопедагогічними, а це водночас вимагає від вихователів вивчати особисті якості дитини, її природну індивідуальність, врахувати вплив навколишнього середовища на виховання дітей. Значну увагу в доповіді приділено питанням існуючих у сімейному вихованні недоліків, передусім прагнення дорослих перетворити дитячий вік (дошкільний) у підготовчий період (курс) до навчання в школі, а також прагнення розвивати у дитини певні навички, які важливі тільки для батьків (гігієнічні, інтелектуальні, естетичні, релігійні, такі, які будуть необхідні в подальшій практичній діяльності тощо). При цьому батьки не враховують ні здібності, ні характер, ні інтереси дитини. Є ще й “...третій недолік сімейного виховання – сімейний егоїзм та обмеженість світогляду” дитини. Такими є батьки, які прагнуть, щоб сім'я жила тільки власними інтересами і у замкнутому просторі, діти не брали участі в громадських організаціях, брали пасивну участь у суспільному житті тощо.

Учасники з'їзду прийняли “Резолюцію і побажання першого Загальноросійського з'їзду з питань сімейного виховання”. В заключному документі акцентувалося на необхідності: 1) вивчення дитини; 2) “фізичного виховання”; 3) “об'єднання батьківських організацій”; 4) роботи “...дитячих клубів”; 5) завданнях “дитячих майданчиків”; 6) розвитку “...ідеї народних дитячих садків”; 7) значенні “...дитячих ясел”; 8) визначення заходів подолання “...дитячої смертності”; 9) організації роботи, спрямованої на

“...боротьбу з алкоголізмом”; 10) на допомогу держави, органів місцевого самоврядування і громадськості школярам”; 11) на створення належного економічного і правового підґрунття для подолання “...дитячих правопорушень” [6].

Також велике значення для розвитку сімейної педагогіки наприкінці XIX – початку XX століття мало започатковане батьківським гуртком при Педагогічному музеї військово-навчальних закладів у Санкт-Петербурзі у 1898 році видання “Енциклопедії сімейного виховання і навчання” (1898-1910 рр.). Праці, які публікувалися в ній, були важливим засобом для просвіти батьків і для всіх тих, хто опікувався проблемами виховання дітей та молоді в Росії. Під керівництвом П.Каптерєва було видано 1-57 випуск, а за редакцією М.Карцева вийшли 58 і 59 випуски.

Батьківський гурток проводив широку просвітницьку роботу, надавав конкретну допомогу дітям, батькам, сім'ям, здійснював видавничу діяльність, за що отримав високу оцінку на міжнародній виставці, де було представлено діяльність аналогічних об'єднань із Англії, Бельгії, Німеччини, Франції в 1905-1906 рр.

Отже, праці російських учених кінця XIX – початку XX століття заклали міцні підвалини теорії виховання дітей у сім'ї і свідчать про окремий напрям педагогічних досліджень – сімейну педагогіку, яку П.Каптерєв свого часу охарактеризував, як “нововідкриту область наукової педагогіки”. Не викликає сумніву, що П.Каптерєв започаткував обґрунтування теорії сімейної педагогіки в Росії. Він одним із перших почав вивчати питання історії сімейної педагогіки. В своїх працях П.Каптерєв значну увагу приділяв теорії, історії питання, звертався до дитячої і загальної психології, що може бути окремим напрямом подальших наукових досліджень. На розв'язання проблем сімейного виховання були спрямовані зусилля педагогів, психологів, медиків, адміністрації шкіл і дитячих дошкільних закладів. Ґрунтовне вивчення цих праць може бути подальшим дослідницьким полем.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бехтерев В.М. Питання виховання у віці першого дитинства (у зв'язку з постановкою його в Педологічному інституті)// Образование. – СПб., 1909. – № 2. – С.24-60.
2. Каптерев П.Ф. Первоначальное воспитание// Історія російської педагогіки. – Петроград, 1915. – С.689-712.
3. Каптерев П.Ф. Вступна промова на відкритті з'їзду// Праці Першого Всеросійського з'їзду з сімейного виховання. – СПб, 1914. – Т. I. – С.23-25.
4. Каптерев П.Ф. Завдання сімейного виховання: Доповідь на загальному зібранні 30 грудня 1912 р.// Праці Першого Всеросійського з'їзду з сімейного виховання. – СПб, 1914. – Т. I. – С.31-36.
5. Манасєїна М.М. Основи виховання. – Вип. 5. – СПб., 1899.
6. Праці Першого Всеросійського з'їзду з сімейного виховання. – СПб, 1914. – Т. II. – С.692-702.